

רפי ועקנין

נפש יהודי

פסיכולוגיה של הזהות
לאור מדרשי חז"ל

רפי ועקנין

נפש יהודי

פסיכולוגיה של הזהות
לאור מדרשי חז"ל

עורכים ראשיים: קונטנטו - הוצאה לאור בינלאומית

עריכת לשון: יונת הורן, אברהם שליון

עיצוב עטיפה: קרן ברוקמן

עיצוב הספר: ליליה לב ארי

© 2015 כל הזכויות בעברית שמורות לרפי ועקנין

ולהוצאה לאור בינלאומית Contento

איסרליש 22 תל אביב 6701457

www.ContentoNow.co.il

אין להעתיק ספר זה או חלק ממנו וכן לאחסן בבנק נתונים או להעביר בשיי-
רותים מקוונים, לשכפל, לעבד, או לתרגם בכתב, ללא אישור בכתב מהמוציא

מסת"ב: 488-216

דאנאקוד: 978-965-550-471-2

נדפס בישראל תשע"ו 2015

Printed in Israel

רפי ועקנין

נפש יהודי

פסיכולוגיה של הזהות
לאור מדרשי חז"ל

תוכן עניינים

בשער הספר

- 7..... מאת פרופסור משה ארנד (ז"ל).....
- 8..... מאת פרופסור אהרן רבינוביץ.....

9..... **מבוא**.....

פרק א - התפתחות הזהות היהודית.....

- 15..... מבט היסטורי.....
- 15..... הגדרת הזהות.....
- 19..... מבט פסיכולוגי-חברתי.....
- 22.....

פרק ב - ממדי הזהות היהודית.....

- 27..... הממד התרבותי.....
- 27..... הממד הרוחני.....
- 30..... ממד ההזדהות עם דמויות מופת.....
- 34..... ממד הלימוד.....
- 36..... ממד של קדושה.....
- 39.....

פרק ג - שלבי ההתפתחות.....

- 43..... **שלב ראשון: החוויה האמהית**.....
- 44..... האמון הופך לכושר האמונה.....
- 46..... מאמון וביטחון באם לאמונה ולביטחון בה'.....
- 49..... "השמים מקור החסד ומבוע האמונה".....
- 51..... "אם למקרא ואם למסורת".....
- 54.....

שלב שני: אוטונומיה.....

- 57..... אוטונומיה-הטרונומיה.....
- 58..... הרגלי הניקיון.....
- 60..... רגש הבושה.....
- 64..... המצוות הן לבושי הנפש.....
- 69.....

שלב שלישי: תסביך אדיפוס.....

- 72..... השאיפות האדיפליות.....
- 74..... האגדה על יהושע.....
- 79..... חרדת הסירוס.....
- 93.....

94.....	צמצום.....
96.....	הדדיות.....
100.....	רגש האשמה.....
104.....	סיכום.....
106.....	שלב רביעי: למידה
111.....	שינון ובקיאות.....
112.....	תינוקות של בית רבן.....
115.....	שלב חמישי: גיל ההתבגרות
115.....	התפיסות המקובלות.....
119.....	הגבלה היא ביטוי של חירות.....
124.....	שאלת ה"זהות".....
129.....	חיים בהווה של עקרונות.....
132.....	בר מצווה.....
137.....	פרק ד - מקומם ותפקידם של ההורים בבניין זהותו של הילד
138.....	החוויה האמהית והעיקרון האבהי.....
141.....	תהליך הסוציאליזציה.....
143.....	"ילדי החלום" - חלום חינוכי וְשָׁבְרוּ.....
149.....	ההורים כמייצגיה של סמכות עליונה.....
155.....	פרק ה - היחס אל הסמכות
156.....	מקור כוחה של הסמכות.....
156.....	משבר הסמכות.....
160.....	מהטלת עול אל קבלת עול.....
164.....	סמכותיות תוך חירות.....
169.....	פרק ו - זיכרון השואה ושאלת הזהות היהודית
170.....	תודעת השואה.....
170.....	טקס יום השואה.....
176.....	"ארזאץ-יודנטום".....
178.....	חוויה, למידה וזיכרון.....
180.....	סיכום.....
181.....	ביבליוגרפיה

בשער הספר

מאת פרופסור משה ארנד (ז"ל)

הזהות היהודית, שבימים עברו לא היה צורך לדון בה, עומדת היום במרכז הווייתו של העולם היהודי, והיא בבחינת מפתח להגדרת המושג "חינוך יהודי".

החיבור שלפנינו מוקדש לבירור התפתחותה של הזהות היהודית ולהגדרת תפקידם של המחנכים בבניין זהותו של הילד היהודי על יסודות השקפתיים ופסיכולוגיים.

הספר דן בשלבי התפתחות האדם למן "החוויה האמהית" עד לסוף ההתבגרות, ובוחר את ממדיה של הזהות היהודית תוך סקירת הגישות השונות הרווחות בזמננו והדגשת אחריותם של ההורים לבניין הזהות של ילדיהם. יש בספר זה תרומה ניכרת ביותר לחינוך היהודי בימינו, שכן הוא מציג ברמה מדעית, תוך ביסוס פסיכולוגי חסר דופי, ובבהירות, את עיקרי יעדיו ומטרותיו.

פרופסור משה ארנד (ז"ל),

אוניברסיטת בר-אילן.

מאת פרופסור אהרן רבינוביץ

החיבור שלפנינו הוא פרי מחקר מקורי ויצירתי שעיקרו חיבור ומיזוג בין ממצאי מדע הפסיכולוגיה לבין עקרונות ומושגי יסוד של המחשבה היהודית-תורנית. דבר זה מלמד על בקיאות רבה וידע מעמיק בשני תחומי הדעת הללו, שהמחבר נתברך בהם.

פרופסור ועקנין אף מחדש דרכים, בכישרון וביצירתיות, במלאכת אריגה עדינה זו. השימוש שלו במושגים פסיכולוגיים תוך כדי קריאה של מקורות תורניים הוא מקורי ומשכנע.

בביקורתו על גישתו של פרויד, מצטרף פרופסור ועקנין לשורה ארוכה של פסיכולוגים בעלי שם שחלקו על פרויד בסוגיות המרכזיות של משנתו הפסיכולוגית.

מעל לכל, הטענה: "עיצוב זהות או חינוך לזהות אין משמעו רק להביא את התלמיד לבטא את מה שיש בו אלא גם ובעיקר ליצור בו את מה שאין בו" (עמ' 31), היא טענה הזוכה לאישוש רב בחיבור שלפנינו וראויה להישמע ביתר שאת בימינו אלה.

נראה לי שיש בעבודה זו תרומה נכבדת לפסיכולוגים, למחנכים ולהוגים הן במישור התיאורטי והן במישור המעשי.

פרופסור אהרן רבינוביץ,
אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

שאלת הזהות היהודית היא אחת השאלות העומדות היום במרכז הווייתו של העולם היהודי בכלל¹ ושל החינוך היהודי בפרט. בעבר לא עסק החינוך היהודי בשאלה זו, הואיל והיתה הסכמה כללית לגבי הדמות האידיאלית שיש לחנך בהתכוון אליה. הזהות היהודית היתה ברורה ומוגדרת. הבית, הסביבה ואורח החיים עיצבו אותה. אולם היום, בעקבות התמורות שחלו בחברה המודרנית, גברה המבוכה בשאלת הזהות היהודית, והיא תופסת מקום מרכזי בעולמם של סופרים, הוגים וחוקרים. חיבור זה עניינו הזהות היהודית מהיבט אחד – הבסיס התוכני-ערכי שהזהות הזו בנויה עליו. השאלה הרלוונטית לפרט בתהליך גיבוש זהותו אינה רק "מי אני?" אלא בעיקר "מה אני רוצה לעשות מעצמי ואילו יסודות יש לי לשם כך?"² "מי אני" הוא ממד ראשון בין ממדי הזהות, ו"מה אני" מבקש לבחון את בסיסה התוכני-ערכי, שכן זהות אינה רק עניין של השתייכות חברתית או של הבעת עמדה דקלרטיבית. הניסיון לבחון את טיבה של הזהות היהודית קשור בניסיון להכיר ולהבין את צורת החיים שזהות זו מעוגנת בה – מארג הפעילויות, התכנים, העמדות, האמונות והמוסדות האנושיים שהיא מתהווה בתוכם ומתגבשת ומקבלת

1 לאחרונה השאלה שבה ותופסת מקום מרכזי בסדר יומו של העולם היהודי עקב גלי העלייה מאתיופיה ומארצות חבר העמים והדיון הציבורי סביב נושא הגירור. ראו ליבוביץ, 2006.

את משמעותה הייחודית בקרבם. נסיבות החיים שבהן אדם מתפתח, הרקע החברתי והתרבותי שלו, מערכת הסמלים, הערכים והדמויות המקיפה אותו – כל אלה יוצרים דפוסי התפתחות האופייניים לכל תרבות, ובתוך כך יש מקום להיווצרותו של דפוס התפתחות ייחודי לתרבות היהודית ולאורח החיים היהודי.

כדי לבחון את טיבה של הזהות היהודית כסטרוקטורה חיה, להבינה ולתופסה תפיסה שלמותית, יש לראותה כחלק אינטגרלי של שדה הכוחות הסובבים אותה ושל "מרחב החיים" ("Life Space")³ שהיא נתונה בו. את הזהות היהודית אפשר לראות בדימוי של מבנה בן שלוש קומות – תחתית, אמצעית ועליונה.⁴ האסכולה הפסיכו-דינמית בפסיכולוגיה האירה את הקומה התחתונה שבנפש האדם ב"אור" היצרים, הדחפים והתאוות; האסכולה הקוגניטיבית האירה את הקומה האמצעית באור האינטלקט, ההכרה והחשיבה; ואני מבקש להאיר את "הקומה העליונה" באור עליון – הוא הממד הערכי-רוחני. מכוחה של הארה זו יוארו גם הקומות האחרות וכל המבנה כולו.

מטרתו העיקרית של מחקר זה היא אפוא לאתר את המרכיבים הייחודיים של הזהות היהודית – אלה היוצרים את הרובד העליון, הרובד הרוחני, במבנה הנפש – ולהאיר פן אחר בזהות זו, נוסף על הפנים שהוארו על ידי התאוריות הפסיכולוגיות הקלאסיות.

עד כה התקיים הדיון במושג "זהות יהודית" בתחום המחקר והעיון הפסיכולוגי והסוציולוגי, והתבסס על חיווי עמדות של הנחקרים והצהרותיהם על טיב זהותם, בבחינת "צילום מצב"⁵ או "זהות דקלרטיבית". אני מבקש לדון במושג זה מנקודת מבט של התכנים היוצרים והמעצבים זהות – תוכני דעת והגות, תכנים ערכיים ותכנים המפתחים מחויבות לנורמות מוגדרות של התנהגות.

3 Lewin, 1951

4 סימון, 1983, עמ' 90.

5 דן, 1982, עמ' 5-11.

אנסה לערוך מיפוי של הידרשות יהודית-ייחודית לתהליך בניינה של הזהות ולחקור את מהותה, את אפיוניה ואת דרכי ביטוייה בתפיסת העולם היהודית. דבר זה ייעשה על ידי עיון בספרות התורנית, סיווגה ודיון בה באספקלריה של מישוג פסיכולוגי-חינוכי.

תפיסה זו הנחתה אותי בחקר רצף ההתפתחות של הזהות היהודית וממדיה הייחודיים.

הניסיון להאיר את "הקומה העליונה" – הממד הרוחני – של הזהות היהודית בכל אחד משלבי ההתפתחות העמיד אותי מול שאלה מורכבת: הקשר או המפגש בין הפסיכולוגיה כמדע ובין השקפת העולם על פי היהדות.

אין אני בא לבקש ניסוח מדוקדק של מה שקרוי "פסיכולוגיה" או "חינוך" בספרות התורנית הענפה והמסועפת וגם לא הרצאת דברים שיטתית ומפורשת על נושאים אלה. כל מלאכתי היא לקבץ ולארגן את החומר המפוזר במקורותינו ולנסות לגבשו לכלל תמונה אחידה.

חיבור זה יתמקד בספרות התורנית, שהיא המכלול השלם של תוכני הרוח היהודיים – מקרא, תלמוד ומדרש על שני אגפיהם הראשיים: הלכה ואגדה – ובספרות הפרשנות העשירה והמגוונת שנבנתה עליהם. פה ושם אזדקק גם למקצועות אחרים, כמו ספרות כללית וספרות עברית, אשר רבים מתכניהם וממסריהם ערכיים-רוחניים.

התשבץ הססגוני הזה יוצר מגוון רחב של תפיסות פסיכולוגיות וחינוכיות ושל ביטוייהן המעשיים, ומתוכו אני מבקש לאתר את מרכיביה הייחודיים של הזהות היהודית ובעיקר את אלה היוצרים את "הקומה העליונה" במבנה הנפש.

החשיבה הפסיכולוגית המערבית, זו המקובלת היום, רואה את האדם כמי שעומד בשתי הוויות חיים: ההוויה שבינו לבין זולתו (ההוויה הסוציאלית) וההוויה שבינו לבין עצמו (ההוויה האינדיבידואלית). החשיבה הפסיכולוגית היהודית שאני מבקש להציג בחיבור זה, רואה את האדם כמי שעומד בשלוש הוויות חיים: הסוציאלית, האינדיבידואלית והטרנסצנדנטלית (ההוויה שבינו לבין בוראו).

איני מתיימר להציע מערכת מושגים פסיכולוגית הפוסלת את זו המקובלת, אלא להציע מערכת מושגים המתקיימת לצדה של זו, נבנית ממנה ועליה. חשיבה פסיכולוגית זו עשויה להיות רלוונטית הן מבחינת ידיעתה התיאורטית והן מבחינת אפשרויות יישומה ומימושה בפרקטיקה הפסיכולוגית ובעבודה החינוכית.

*

כאמור, חיבור זה הוא ניסיון להאיר את תהליכי ההתפתחות הפסיכולוגית של הילד מנקודת ראות יהודית, כפי שזו באה לידי ביטוי במגוון מקורות ישראל – מקרא, פרשנות, הלכה ואגדה. שורשיו של ניסיון זה נעוצים בראשית לימודיי הישיבתיים והאקדמאיים. הוא החל לקרום עור וגידים בשנות עבודתי במכללות להכשרת מורים, וכאן הוא בא לידי גיבוש.

*

מהדורה ראשונה של חיבור זה יצאה לאור לפני טו"ב שנים על ידי טורו קולג' בירושלים תחת השם: "זהות יהודית – עיון פסיכולוגי במקורות ישראל". מהדורה זו אזלה זה מכבר, ועתה ערכתי את החיבור במהדורה חדשה, מתוקנת ומעודכנת.

*

וכיוון שבאתי לברך על המוגמר, חובה נעימה היא לי להודות לכל אלו שהיו בעזרי והובילו עמי משא זה אל יעדו. במהדורה האנגלית: לעורך - ירמיהו אונטרמן, למגיה - ברוך בן עטר ולמעצבת - ליליה לב ארי.

במהדורה העברית: לעורכת - יונת הורן, למגיחה - רבקה דבס, למעצבת - ליליה בן ארי, ומעל כולם לנתי כהן אשר ניצח על מלאכת ההפקה בשתי המהדורות. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה.

*

אני חב תודה גם לידידי הטוב, אריה פלהיימר, איש פסגות שהיה לי לעזר בכל עניין של לשון שנדרשתי אליו. וברכה אחרונה לכלתי החביבה, קרן ברוקמן, שעיצבה ביד אמן את העטיפה לספר בשתי מהדורותיו.

רפי ועקנין, ירושלים תשע"ו

פרק א

התפתחות הזהות היהודית

מבט היסטורי

שאלת הזהות היהודית היא מן השאלות אשר הזמן אינו יכול להן, והיא שבה ועולה לדיון מעת לעת. דומה שהעיסוק בה החל בשחר ההיסטוריה: "מימי אברהם אבי האומה זהו אחד הדברים המציינים את עם ישראל – הוא כל הזמן מתלבט בשאלת הזהות העצמית שלו..."¹ אכן אברהם אבינו הוא ראשון העוסקים בזהות יהודית, אבל הוא גם אב-טיפוס שלה וסימנה לדורות. בדמותו של אברהם, כפי שהמקרא והמדרש מתארים אותה, מתלכדים מאפיינים רבים העושים אותו לאבי הזהות היהודית. להלן כמה מהם:

היבדלות מן הגוי: אברהם נקרא "העברי" (בראשית יד, יג), שפירושו "כל העולם מעבר אחד והוא מעבר אחד... שמשיה בלשון עברי."² מאז ועד היום נתבע היהודי לתפוס לעצמו מעמד של שוני מהותי, כפי שאמר אליעזר שביד: "ההליכה הקשה נגד הזרם היא הדרך היחידה בה יכול היהודי לממש

1 עילם, 1992, עמ' 27; איזקסון 2006, עמ' 162-171.

2 בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה מא. בניסוח אישי, מקורי ונועז נתן הרב עמיטל משמעות עכשווית למדרש זה באומרו: "מול עולם של רוצחים ומרצחים, עולם עומד על דמם של ילדים, של מיליוני נפשות - עמדנו אנחנו בצד השני; כל העולם כולו מעבר אחד ואנחנו מעבר שני." (מיה, תשס"ב, עמ' 91).

את עצמותו כיהודי.³ ההיבדלות מן הגוי איחדה את היהדות בכל התקופות, והיא גם אחד ממקורות ייחודה. הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), בפירושו לתורה, מרבה לבטא את הרעיון ששנאת הגויים נגרמת "בשביל שאין אנו רוצים להיות כגרים ונבדלים."⁴ כלומר כאשר היהודי מאבד את טעמה של "הזכות להיות שונה", ובמקומה הוא נאבק על "הזכות להיות דומה", הדבר תמיד מעורר בעיני זולתו, הגוי, התנגדות ודחייה. ובלשון האמרה החסידית המיוחסת לבעל שם טוב: "כשהיהודי שוכח לעשות קידוש, הגוי עושה עליו הבדלה."

הכרה בבורא עולם: אברהם מוצג כמי שהכיר את בוראו, נלחם על אמונתו וגם קיים את התורה כולה. הוא הראשון שהגיע אל האמונה בבורא עולם והפיץ אותה. הוא גם הראשון לכל "באי באש ובמים על קידוש ה'" – הוא הושלך לכבשן האש בחרן⁵ וכמעט שטבע בנהר בדרכו אל העקידה.⁶ נאמר עליו שהוא "עברי" ושהוא "עבד ה'" (בראשית כו, כד) – שניים הבאים כאחד. גם יונה הנביא הציג את עצמו במילים "עברי אנוכי" (יונה א, ט). השבעים תרגמו: "עבד ה' אנוכי", והזהר פירש: "עברי אנכי – מההוא זרעא דאברהם העברי". דהיינו: יונה מתייחס על אברהם הן כעברי הן כעבד ה'. כך מצינו גם במרדכי שנקרא "איש יהודי": "לפי שייחד שמו של הקב"ה נקרא יהודי לומר יהודי יחידי."⁷

שונות וייחודיות: על אברהם נאמר: "אי אפשר לא באברם ולא בא-לוהו."⁸ החברה הסובבת מצביעה על שונותו וקובעת בזה את זהותו. בעצם קיומו היהודי מעורר את זרותו. אין הכוונה ליהודי כפרט, אלא לקיומו

3 שביד, 1974, עמ' 63. מסופר בתורה שמשה הסב את שמו של הושע בן נון ליהושע: "ויקרא משה להושע בן נון יהושע" (במדבר יג, טז). השינוי בשמו של הושע קשור בשינוי שמה של שרי לשרה, שהרי היו"ד שניטל ממנה ניתן בשמו של הושע-יהושע, ולשתי הדמויות הללו יש מן המשותף - התקיפות והעמידה על הדעה העצמית כנגד דעתם של אחרים (ראו ירושלמי, סנהדרין ב, ו [כ, ע"ג]).

4 פירוש העמק דבר לשמות א, ז.

5 ראו בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה לט.

6 ראו תנחומא (ורשא) וירא כב.

7 אסתר רבה (וילנא) פרשה ו.

8 בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה מ.

כסמל, וקיום זה מעורר את תגובתה של הסביבה אליו; ופעמים "אלמלא שהגויים מזכירים לנו שיהודים אנו, היינו שוכחים שאנו יהודים." לימים "אימץ" סרט את התפיסה הזו וביסס עליה את הגדרתו לזהות יהודית: "היהודי הוא אדם שהאנשים האחרים רואים אותו כיהודי... האנטישמי עושה את היהודי."¹⁰

זיקה לארץ ישראל: אברהם הוא ה"עולה" הראשון לארץ ישראל וגם ה"יורד" הראשון ממנה (בראשית יב, ה-י).

תודעה קיומית-היסטורית-חינוכית: הכתוב מעיד על אברהם: "כי ידעתיו למען אשר יצווה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט..." (בראשית יח, יט). תודעתו של אברהם היא תודעה קיומית, היסטורית וחינוכית – ההנחלה של המורשה הרוחנית מדור לדור היא העיקר הגדול שהכול תלוי בו. רעיון זה מתבטא בהצעה המעמידה את הזהות היהודית על הנוסחה "יהודי הוא מי שמגדל ילד יהודי."¹¹ כלומר זהות יהודית מתקיימת על ידי אלה שבחרו להתמיד ביהדותם ודאגו שכך יעשו גם צאצאיהם.¹²

הרעיון שאברהם הוא אב-טיפוס של זהות יהודית וסימנה לדורות משתמע גם מאיגרתו של הרמב"ם אל עובדיה הגר בעניין מעמדו היהודי לאחר התגיירותו:

אברהם אבינו אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו... ושאברהם אב לנו ולכל הצדיקים הנלווים על ה' להלך בדרכיו.¹³

-
9	עגנון, 1962, עמ' ל.
10	בקרמן, תשנ"ג, עמ' 153.
11	דן, 1982, עמ' 8.
12	מנתי כאן רק את המאפיינים הייחודיים לזהות היהודית. על אלה אפשר להוסיף גם מאפיינים של זהות כללית המצויים באברהם, כמו למשל: הניתוק מבית אביו (בראשית יב, א-ג) והשינוי בשמו (בראשית יז, ה).
13	אגרות הרמב"ם תשמ"ז, עמ' רלד-רלה. לזיקתו של מעשה הגיור לשאלת הזהות היהודית נדרשה ברברה טאופר (1993), באוטוביוגרפיה המרתקת שלה, וכן זוהר ושגיא (תשנ"ה), במונוגרפיה מקיפה.

נראה אפוא שבשאלת הזהות היהודית אין אנו רחוקים ביותר מן המקום שאברהם עמד בו.

לעתים נדמה כי מה שקרה למונח "זהות יהודית" בשדה המחקר מזכיר את אשר קרה למונח "זהות", "שהחל לעלות על דרך השימוש הפולחני"¹⁴, והעיסוק בשניהם היה לעניין שבאופנה ולא נותר אלא לקבוע שיהודי הוא מי שמתעסק בשאלה "מיהו יהודי"?

עם זאת, העיסוק הרב בנושא הזהות היהודית מעיד על הערעור שחל במעמדה בפרט בדורנו, שבו שבים ונדרשים לשאלה זו ביתר שאת, ויש שהשאלה נוקבת עד היסוד: "האם עוד יהודים אנחנו?"¹⁵ "היש היום עם יהודי?"¹⁶ "האומנם קיימת זהות יהודית?" "האם קיים אדם יהודי?"¹⁷

לוינס אומר: "לשאול את עצמך לזהות יהודית משמעו שכבר איבדנוה, אולם משמעו גם שאנו עדיין נאחזים במשהו שבלעדיו היינו נמנעים מלשאול עליו."¹⁸ פירושו של דבר, שעצם העיסוק בזהות היהודית מעיד על חיוניותה, ודווקא משום הערעור שחל במעמדה ומשום השבר העמוק שהיא נתונה בו, אין להרפות מבדיקה חוזרת ונשנית של טיבה ומהותה. ואמנם, לא רק בעתות משבר עוסקים בבדיקתה ובחקירתה של הזהות היהודית, אלא העיסוק בה הוא, כאמור, עיסוק היסטורי ובלתי פוסק.

תומס מאן היטיב לתאר בלשונו הפיוטית את החקרנות העצמית המתמדת הזו, וגם ייחס אותה לאחד מראשוני האומה – ליוסף:

היעדר דעת-המנוחה, שאול והאזן וחפש ובקש את הא-להים, ויגיעת
בשר רבת ספיקות במרירותה על האמת והצדק, על ה"מאין" וה"לאן",
על שם עצמו ומהות עצמו.¹⁹

14 אריקסון, 1968, עמ' 14.

15 סימון, 1983.

16 ליבוביץ, 1992, עמ' 15-26.

17 נהר, 1994, עמ' 1.

18 אדלר, תשמ"ח, עמ' 15.

19 מאן, 1957, עמ' 34.

כאמור, אני נדרש לנושא זה מהיבט אחר מוגדר - הבסיס התוכני-ערכי שהזהות הזו עומדת עליו; שהרי זהות יהודית בעיקרה היא "תופעת-לוואי של התרכזות במשימות חשובות בתחום התוכני".²⁰ פירושו של דבר: גרעינה החשוב של הזהות היהודית הוא התוכן היהודי שבה.

החינוך היהודי לא עסק בעבר בשאלה זו, הואיל והיתה הסכמה כללית לגבי הדמות האידיאלית שבהתכוון אליה יש לחנך, ולכן הזהות היהודית היתה ברורה ומוגדרת. עיצבו אותה הבית, הסביבה ואורח החיים, כפי שמעיד עגנון:

כשאני ואתם צעירים היינו למדנו בחדר אחד ובבית מדרש אחד ובגמרא אחת והיינו משתדלים להדמות לאבותינו ולרבותינו...²¹

אך כיום, בשל התמורות שחלו בחברה המודרנית והמבוכה סביב שאלת הזהות היהודית, שבה השאלה ותופסת מקום מרכזי בעולמם של סופרים והוגים רבים,²² ומובן שגם המחקר החינוכי, הפסיכולוגי והסוציולוגי שב ונדרש לשאלה זו.

הגדרת הזהות

חוקרים רבים נוטים להשתמש במונחים "זהות" ו"הזדהות" כמילים נרדפות. אמנם לשני המושגים שורשים לשוניים ופסיכולוגיים משותפים, אך נראה שאין לבטל את ההבחנה ביניהם. המושג "זהות" מבטא את סימני ההיכר האובייקטיביים, והמושג "הזדהות" מבטא הרגשה סובייקטיבית. לכן יש להבחין בין ההזדהות היהודית ובין הזהות היהודית.

20 לוקינסקי, 1972, עמ' 79.

21 עגנון, תשל"א, עמ' 94.

22 כגון עגנון, 1962; תשל"א; שביד, 1972; 1974; 1992; 1995; עמ' 78-89; טל, 1987; נהר, 1994; יהושוע, 1984; 1989; 1990; עמ' 50-55; 1995, עמ' 20; ליבוביץ, 2006.

זהותו של אדם נוצרת בו זמנית על ידי הכוונה חיצונית והכוונה פנימית. היא פועל יוצא של חינוך ולא רק נביעה ספונטנית של טבעו. ל"אני" של האדם אין משמעות בלי זיקה אל מה שמעבר לו, וזהות שלמה היא זהות הנזקקת אל מה שמעבר לה.

אריקסון הגדיר את ה"זהות" כגרעין מרכזי באישיות ההולך ומתגבש בכל אחד משלבי ההתפתחות של האדם. בכל שלב נבנה נדבך אחד באישיות, וצירופם של נדבכים אלו לכלל שלמות אינטגרטיבית יוצר את הזהות האישית. זהותו של האני מתפתחת ממיזוג הדרגתי של כל ההזדהויות.²³ הזהות היא תוצר המתפתח ונתון לשינויים, ובהגדרתה נכלל גורם ההשתנות האפשרית המביא לידי הרחבתה לצד הגרעין הקבוע שבה. בכל שלב בהתפתחות מצטרף לזהות מאפיין שמהותי לאותו שלב, ובכל שלב נעשית אינטגרציה של כל מאפייני הזהות מן השלבים הקודמים. התפתחות זו מתרחשת בזיקה להתפתחות הרגשית וההכרתית של האישיות. כשם שבהתפתחות ההכרתית סכמות של תפיסה מתערערות במגען עם מציאות חדשה ואחר כך הן מתרחבות לסכמות תפיסה חדשות, כך גם הזהות היא תוצר של התמודדות מתמדת של האישיות עם סביבתה. מפגש מתמיד של ה"אני" וה"לא אני", של הכוחות האישיים והחברתיים, תוך ניסיון מתמיד ליצור קשר והלימה בין ראיית הפרט את עצמו ובין ראיית האחרים אותו מעצב את הזהות העצמית. הכוחות החברתיים הפועלים בתהליך זה מייצגים נורמות של התנהגות ושואבים את סמכותם מן הערכים הגלומים באוצרה התרבותי של החברה. מכאן חשיבותו של חקר תוכני התרבות להבנת הזהות. לשאלה "מי אני?" שני פנים: "מאין באתי?" – שאלה המפנה אל העבר, יסודה היציב והקבוע של הזהות האישית; ו"לאן אני הולך?" – שאלה המפנה אל העתיד, אל יסוד החידוש והשינוי: "העבר הוא אפוא הנושא המוגדר של הזהות האישית... כנגד העבר המוגמר עומד העתיד שהוא תחום האפשר." ²⁴ עמדה זו של ראיית העבר והעתיד היא ייחודית ומרכזית ביצירת

23 אריקסון, 1968, עמ' 76-116.

24 שביד, 1974, עמ' 33.